

Makra Hajnalka (Helsinki Egyetem Finnugor Tanszék)

Az irodalom feladatai a hatalom szempontjából Finnországban és Magyarországon

A disszertáció háttere, előzménye

A Helsinki Egyetem finn irodalom tanszékén licenciátusi (a doktorit megelőző) tudományos fokozatot kaptam 2002-ben. Licenciátusi dolgozatom azt elemezte, elsősorban az irodalmi díjakon keresztül, hogy milyen hatalmi ill. 'ellenzéki' felfogások léteztek Finnországban az irodalom feladatairól 1850 és 2000 között.

Kiindulópontom az volt, hogy az irodalomnak mai is létezik bizonyos társadalmi illetve politikai feladata annak ellenére is, hogy egyre többen beszélnek az irodalom kríziséről, jelentőségének csökkenéséről. A „nemzeti irodalom” fogalma mai kontextusban egyrészt meglehetősen elavult, ha azokon az újabb elméleteken (pl. Habermas, Benedict Anderson vagy Stuart Hall) keresztül nézzük, amelyek szerint a nemzet és a nemzeti identitás alapvetően képzeletbeli vagy irodalmi konstrukció, melyet valami hatalmi érdek tart fenn. Másrészt mivel az irodalomnak továbbra is fontos szerepe van mind a közéletben mind a magánéletben, ezért összefüggésbe hozható a nemzeti identitással, főként a nemzet fennmaradásával vagy a nacionalizmus más reprezentációival. A „nemzeti” -fogalomkör aktualizálójaként az íróknak valószínűleg még a jövőben is többféle hatalom fog feladatot szálni.

Az elemzést J. V. Snellmantól, a finn nemzeti irodalom megteremtőjétől kezdtem, és azt vizsgáltam, hogy a snellmani elvek, feladatok mikor milyen hangsúlyt kaptak, hogy váltak a hatalommal ellentétes nézetekből díjazottá, a kánon részévé, követendő példává, ill. bizonyos kontextusokban haladóbbá ismét konzervatívvá.

Dolgozatomban kiemelt hangsúlyt kaptak az 1990-es évek vitái az irodalom feladatáról, amikor a kultúra területe jelentős változáson ment keresztül, és a piaci hatalomé lett az irányító szerep az irodalomban is. Csakúgy fontos alapot képeznek a dolgozatban az irodalmi professzionális elit nézetei az irodalom jövőbeni feladatait illetően.

Kutatásomban továbbá azt is vizsgáltam, hogy milyen kapcsolatban van az irodalom feladata a hatalommal. Esettanulmányként ezt más irodalmi díjak, támogatási formák mellett elsősorban a legjelentősebb finn irodalmi díjon, a Finlandián keresztül próbáltam meg bemutatni. A Finlandia-díj jól reprezentálja a különböző hatalmi viszonyok megnyilvánulásának széles skáláját, csakúgy mint az irodalomtól elvárt feladatokat. A díjkiosztó bizottságoknak illetve az egyszemélyben döntő „diktátoroknak” körültekintően kell érvelniük amellelt, hogy miért éppen az adott íróra és műre esik választásuk.

A dolgozat rámutat arra, hogy ugyanabban a kontextusban egyidejűleg több feladatfelfogás és –elvárás is létezhet, melyek vitáznak egymással és a hatalommal. Ezek a feladatok egyrészt folyamatosan változnak, másrészt a változásokban is felfedezhetünk egy bizonyos folytonosságot. Így például a snellmani nemzet és nemzeti irodalom -felfogás nem tűnt el a finn irodalomból a 21. század fordulóján sem.

A dolgozat főbb kérdései, tézisei

Doktori disszertációmban kiterjesztem a kutatást a magyar irodalomban uralkodó feladatfelfogásokra különös tekintettel a szocialista kultúrpolitikára ill. a rendszerváltozás utáni kontextusokra. Kutatásom témája az irodalom feladatairól különböző kontextusokban kialakult hatalmi felfogások elemzése, vagyis hogy a politikai és a professzionális elit (ami Magyarország esetében sokszor ugyanaz volt) miben határozta meg az irodalom feladatát és hogyan tette azt a „díjazás” ill. „büntetés” különböző megnyilvánulásaival követendővé.

A disszertáció fő kérdése az, hogy két ilyen különböző országban milyen mértékben találkozhatunk hasonló vagy különböző irodalmi feladatfelfogásokkal. A különbségek ellenére dolgozatom mégis abból indul ki, hogy az irodalomnak és az íróknak mind Finnországban mind Magyarországon kiemelt jelentőségű társadalmi feladatot tulajdonítottak és tulajdonítanak például a nemzet összefogásában, a nemzeti identitás kialakításában és megőrzésében. Többek között éppen azért is, mert mindkét esetben kis nemzet kis irodalmáról/nyelvről van szó pl. olyan nagyobb társadalmi és kulturális „hatalmakkal” szemben mint amit a történelem során a szomszédos (elnyomó) nagyhatalmak képviseltek, vagy mai kontextusban pl. az angol-amerikai szórakoztatóipar termékei.

A magyar irodalomban nagy hagyománya van a vátesz-költő felfogásnak, az író prófétikus szerepének, amit tankönyvek, lexikonok, irodalomtörténetek egyaránt közvetítenek. Legismertebb képviselője Petőfi, aki önmagát lángoszlopnak, vezércsillagnak nevezte. Elek Tibor szavaival „a magyar irodalom századunk 20-as, 30-as éveit a nemzeti szellem és identitás legfontosabb letéteményese, a társadalmi és politikai küzdelmek éharcosa, a nemzeti közösség sorskérdéseinek megfogalmazója volt.” (Elek 1997, 204). Ennek a feladatnak a folytonosságát aztán elsősorban a népi írók biztosították, és a köztudatban átöröklődött egészen napjainkig. Dolgozatom kitér ennek a Petőfi-féle feladatfelfogásnak a változására és párhuzamba állítja a finn snellmani felfogás utóéletével, interpretációival.

Munkám egyik alaptézise az is, hogy a mindenkor hatalom igyekszik felhasználni az irodalmat hatalmának legitimációjában, mint ahogy minden hatalom kisajátította Petőfit is, és igyekezett követendő példának állítani a maga értelmezése szerint. Dávidházi Péter megfogalmazásában az író és a hatalom között kölcsönös felhatalmazás és korlátozás egész rendszere működik. A szerzőnek szüksége van az intézményesített kulturális hatalom jóváhagyására, hogy megkapja azt az erkölcsi és anyagi támogatást, ami alkotásának előfeltétele. Másfelől a kulturális és politikai hatalom valakivel hitelesíteni akarja sugallt és elterjeszteni vágyott értékrendjét. (Dávidházi 1998, 13). Különösen érdekes, hogy mit tesz a hatalom az ellenzékkel. A tiltásnál, börtönbe zárásnál sokszor célravezetőbb a hatalom számára, ha megpróbálja megnyerni őket és legitimé tenni általuk is a hatalmát. (Izd. pl. az irodalmi élet restaurálására tett erőfeszítések, vagy az íróktól kívánt hűségnyilatkozatok 1956 után.) (Standesky 1996).

A hatalom tehát közvetve vagy közvetlenül meghatározhatja az irodalom feladatait. Így kialakulnak adott hatalmak által kiemelt feladatok, melyeket ilyen vagy olyan módon díjaznak. Díjazás alatt értek az irodalmi díjakon kívül tágabb értelemben minden pozitív kiválasztást, előtérbe helyezést, támogatást, bizonyos kontextusokban már a megjelenés lehetőségét is. Az irodalmi díjak közül magyar vonatkozásban a Kossuth-díjat állítom az elemzés középpontjába, de kitérek a József Attila-díjra is. Finn részről a Finlandia-díj kapja a legnagyobb szerepet tekintettel az Állami Díjra.

A kutatás három fő pillére: a hatalom, a díjazás és a feladat kijelölnek egy teoretikus háromszöget, melynek minden csúcsa többszintű kölcsönös kapcsolatban áll egymással. Ezen kapcsolatok elemzésén keresztül jutunk el a központi kérdéshez: mit árul el a díjazás az irodalom feladatairól, mikor milyen feladatokat díjaznak.

A díjazott feladatok mellett természetesen megjelennek a hatalom szempontjából nem kívánatos feladatok is, melyek például negatív kritikát kapnak, bizonyos műveket, írókat betiltanak, nem jutalmaznak elismeréssel. Különösen érdekes ebből a szempontból az aczéli kultúrpolitika hatalom-feladat-díjazás kapcsolatának vizsgálata, amely a támogatott és a tiltott mellett egy harmadikkal, az ún. túrt kategóriával is operált. Kutatásom tulajdonképpen azoknak az érveléseknek, megfogalmazásoknak a feltárásán, elemzésén alapul, melyek következtében valamely mű vagy író ill. az általuk képviselt nézet ezekbe a kategóriákba került. Ezek alapján direkt vagy indirekt módon következtethetünk az irodalom díjazott/elvárt feladataira és azok változásaira.

A feladatok közül az irodalom nemzeti identitáshoz kapcsolódó feladatait és ezek változásait emelem ki, amelyhez kiindulópont Finnországban Snellman, Magyarországon pedig mindenképp Petőfi. Bár a kutatás így kb. az 1840-es évektől indul, mégis fő hangsúlyt a második világháború utáni irodalom kap. Munkám egyik fő tézise, hogy a Snellmanhoz és Petőfihez kapcsolható nemzeti költő, nemzeti irodalom reprezentációja része a mai feladatfelfogásoknak és hatalmi viszonyoknak is. Bár a kutatott anyagban az irodalmat továbbra is sokszor a nemzeti identitás alapelemének tartják, figyelembe kell venni azt is, hogy az irodalom ma minden korábbinál tágabb jelentésben pl. fogyasztói termék, áru, szórakoztató, populáris és digitális irodalom is, melyek új kihívások elé állítják az irodalmat és az írókat, és új feladatokat jelölnek ki számukra.

Elméleti háttér

Az irodalom és a hatalom kapcsolatának elemzéséhez az irodalomtudomány mellett elengedhetetlen a kultúrakutatás, a politikatudomány és a szociológia vonatkozó elméleteinek segítségül hívása is. Így a kutatás nemcsak kontrasztív, hanem multidiszciplináris keretek között is mozog.

A hatalom definiálásában elsősorban Foucault (1980, 1998), Bourdieu (1985) és követőik elméleteire támaszkodom. Az irodalom területén megnyilvánuló hatalom különösen sokféle lehet a konkrét (párt)politikai hatalomtól, adott kulturális hatalmon vagy a piac hatalmán keresztül a szimbolikus vagy diszkurzív hatalmakig, mint például az irodalmi díjak. A diszkurzív hatalmat gyakorlók (pl. irodalomtörténészek, díjkiosztó bizottságok stb.) pozíciójukból adódóan képesek saját értelmezéseiket szociálisan relevánssá, elfogadottá tenni. A mai fogyasztói társadalomban és kultúriparban Foucault szerint a hatalom mindig mindenütt jelen van, de rejtőzködő és folyamatosan változik, ezért nehéz megnevezni, megtestesíteni, ami feltétlenül új dimenzióba helyezi a kutatást.

A hatalomhoz és a legitimitációhoz szorosan kapcsolódó fogalom az ideológia, melyen John B. Thompson (1990), Eagleton (1990, 1991) vagy Antonio Gramsci alapján jelentések felhasználását értem a hatalom megszerzésének vagy megtartásának szolgálatában. Az irodalom így módon ideologizálódhat a hatalom kezében, és ideologikus feladatokat kaphat. Mint ahogy a hatalomnak, az ideológiának is megvannak a mai posztmodern formátumai is, így beszélhetünk pl. a piacgazdaság ideológiájáról. A versenyszférában a kultúrát éppen a

piacpolitika érdekeinek megfelelően ideologizálják, és kényszerítik a hatalom, mégpedig a piaci hatalom szolgálatára és legitimálására.

A polgári-liberális társadalmaknak szükségük volt hatalmuk legitimálásához egy ideológiára, amelynek segítségével a nép azonosul az új politikai berendezkedéssel. Így vált a nacionalizmus, melynek nevében született meg a nemzeti irodalom fogalma is, hatalmi eszközzé. A nacionalizmus különböző értelmezései fontos háttérrel jelentenek dolgozatomban az irodalom nemzeti identitáshoz kapcsolt feladataihoz.

A nacionalizmus, nemzet, nemzeti irodalom, ill. az identitás értelmezésénél mindig az adott időszakban uralkodó meghatározásokból, diszkurzusokból indulok ki. Így például a Magyarországon 1986-ban megjelent Politikai kisszótár szerint a nacionalizmus burzsoá ideológia, mely a feudalizmustól a kapitalizmusig és forradalmiként haladó volt, ezzel szemben az imperializmus idején elvesztette haladó szerepét. A kommunista és munkáspártok fontos feladata a nacionalizmus elleni harc (272. o.). A burzsoá nacionalizmus helyett a szocialista politika a proletár internacionalizmust tűzte ki célul (lsd. pl. Kalmár 1998), és ebben az irodalomnak is fontos feladatot szánt.

Snellman, Finnország „nemzeti filozófusa” abban látja a nemzeti érzést megvalósulni, hogy egy adott népcsoport tagjai természetesen szeretik mindazt, amit őseiktől örökölték, és aminek létezésüket köszönhetik, vagyis őseik nyelvét, földjét, hagyományait, törvényeit és intézményeit (Suomen kansalliskirjallisuus VIII. 1932, 81, 84, 97). Az általa megteremtett nemzeti irodalom fő feladata ez a nemzetépítés, a nemzeti identitás kialakítása.

Ezeket a felfogásokat szembeítem dolgozatomban mindenek előtt Benedict Anderson, Stuart Hall, ill. Roland Barthes nézeteivel, melyek szerint a nemzetről alkotott kép pl. nem más, mint mítosz (Barthes 1994), az írott kultúra és az azt irányító hatalom teremtménye. Más szóval politikai egyezmény, melyet bármikor felbonthatunk. B. Anderson (1983, 15) szavaival a nemzet 'elképzelt közösség' (*imagined Community*), amely tagjai képzeletében létezik anélkül, hogy azok találkoztak volna vagy ismernék egymást. A nemzeti kultúrák azzal teremtik az identitást, hogy olyan jelentéseket alkotnak a 'nemzetről', amellyel azonosulni tudunk (identifikáció) (Hall, 1999, 47).

A 'kollektív identitást' is folyamatosan változó fogalomként értelmezem, hiszen idő-, hely- és kontextusfüggő tapasztalatokból építkezik, amik állandóan változnak. Ebben az 'én-építésben' (*constitution of self*) az egyének egyrészt önmagukkal, másrészt a közösség többi tagjával párbeszédet folytatnak a különböző szimbólumok jelentéséről. Tehát egy adott közösség által elfogadott történetekről, jelentésekről és értelmezésekről van szó. (vö. Bauman 1996).

A hatalomnak természetesen megvannak a saját elképzelései, hogy milyen identitáskép támogatná leginkább a nézeteit. Az identitás forrása a kollektív emlékezet, amelyet többek között például az irodalmi kánonok, az uralkodó értékek, értelmezések, példaképek, ill. a nemzeti mítoszok tartanak életben és formálnak. Így a kollektív identitás tulajdonképpen a hatalomgyakorlás terméke (lsd. Füredi 1992).

Habermas (1976) szerint a modern társadalmakban nem is beszélhetünk identitásról, hiszen azzal, hogy az egyén megvalósítja önmagát, megszabadul a kollektív kötelekeztől (93, 116-117). A posztmodernisták pedig azt is megkérdőjelezzik, hogy az emberben lenne valami állandó, változatlan belső mag. Ezzel szemben különböző időszakokban különböző identitása lehet valakinek, ill. egy időben is létezhet egymás mellett többféle identitás, vagyis többféle

csoporthoz tartozás. Mikor az irodalom nemzetépítő, identitást teremtő feladatáról beszélünk, ezeket is figyelembe kell venni.

A kutatási anyag

Az uralkodó feladatfelfogásokat elsősorban az irodalom- és kultúrpolitikai, írószövetségi dokumentumokban, nyilatkozatokban, irányelvekben, az irodalmi díjak (mindenek előtt a Kossuth-díj és a Finlandia-díj) bizottságainak indoklásaiban, jegyzőkönyveiben, a korabeli sajtó és kritika megnyilvánulásaiban, irodalomtörténetekben – melyek mind a hatalom különböző területei – vizsgálom.

A dolgozat 1945 előtti része irodalomtörténeti tanulmányokra támaszkodva foglalja össze a főbb feladattípusokat, azok változásait és hatalomhoz való viszonyát. A 45 utáni időszak, mely a kutatás fő része, elemzéséhez főként a következő dokumentumokat, forrásokat használok fel: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944-48 (OSZK)

A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948-56 (OSZK)

Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956-1989 (OSZK)

Az Állami és Kossuth-díj Bizottság Irodalmi Albizottságának dokumentumai, jelölőlapjai, javaslatai 1957-66 (MOL XIX-A-92)

Többek között Ortutay Gyula: Művelődés és politika. (1949), Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései. (1952), Kállai Gyula: Szocializmus és kultúra. (1962) című kultúrpolitikai írásai.

A folyóiratok közül pl. a Csillag 1948-1955, az Irodalmi Ujság 1951-56, az Élet és Irodalom 1957-től megjelent számaiból a kultúrpolitikával, az irodalom szerepével, feladatával ill. a Kossuth- és a József Attila-díjjal foglalkozó írásai. A napilapok közül pedig a Népszava és a Népszabadság hírei a Kossuth-díj átadásokról.

A rendszerváltást követő időszak kitekintés, hogyan változott a hatalmi és kulturális kontextus s abban az irodalom jelenlegi helyzete, ill. mik a jövőbeni feladatlehetőségei. Ehhez napilapok, folyóiratok, tanulmányok vonatkozó cikkeit hívom segítségül.

Válogatott bibliográfia

Anderson, Benedict 1983: Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso.

Barthes, Roland 1994/1957: Mytologioita. Tampere: Gaudeamus.

Bauman, Zygmunt 1996: Postmodernin lumo. Toim. Pirkkoliisa Ahponen & Timo Cantell Tampere: Vastapaino.

Bourdieu, Pierre 1985: Sosiologian kysymyksiä. Tampere: Vastapaino.

Czigány, Lóránt 1990: Nézz vissza haraggal! Államosított irodalom Magyarországon 1946-1988. Budapest: Gondolat.

Cseh, Gergő Bendegúz & Kalmár, Melinda & Pór, Edit (szerk.) 1999: Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956-1963. (Dokumentumok) Budapest: Osiris.

Dávidházi, Péter 1998: Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára. Budapest: Argumentum.

Eagleton, Terry 1990: The Ideology of the Aesthetic. Oxford: Blackwell.

Eagleton, Terry 1991: Ideology. An Introduction. London: Verso.

- Elek, Tibor 1997: Helyzettudat és önismeret. Budapest: Felsőmagyarország Kiadó - Tevan Kiadó.
- Foucault, Michel 1980/1975: Tarkkailla ja rangaista. Keuruu: Otava.
- Foucault, Michel 1998/1984: Seksuaalisuuden historia. Helsinki: Gaudeamus.
- Füredi, Frank 1992: Mythical Past, Elusive Future. London: Pluto Press.
- Habermas, Jürgen 1976: Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden? Teoksessa: Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hall, Stuart 1999: Identiteetti. Tampere: Vastapaino.
- Hobsbawm, Eric 1999: Äärimmäisyyksien aika. Lyhyt 1900-luku. (1914-1991) Tampere: Vastapaino.
- Irányított irodalom. Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet 1990.
- Kalmár, Melinda 1998: Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája. Budapest: Magvető.
- Karkama, Pertti 1999: The individual and national identity in J. V. Snellman=s Young-Hegelian theory. In. National History and Identity. Approaches to the Writing of National History in the North-East Baltic region Nineteenth and Twentieth Centuries. Edited by Michael Branch. Studia Fennica Ethnologica 6. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Kraus, Wolfgang 1993: Kultúra és hatalom. A vágyak átváltozása. (Kultur und Macht. Die Verwandlung der Wünsche. ford. Gábor Révai, Veronika Szabó.) Budapest: Európa.
- Kulcsár Szabó, Ernő 1994: A magyar irodalom története 1945-1991. Budapest: Argumentum.
- Löwenthal, Leo 1973/1961: Irodalom és társadalom. (Literature, Popular Culture, and Society, 1961). Budapest: Gondolat.
- Lukács, György 1970: Magyar irodalom - magyar kultúra. Budapest: Gondolat.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956-1962. Szerk. Vass Henrik & Ságvári Ágnes. Budapest: Kossuth 1964.
- Politikai kyszótár 1986. Ötödik átdolgozott és bővített kiadás. Budapest: Kossuth.
- Rainer M, János 1990: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953-56. Budapest: Magvető.
- Révész, Sándor 1997: Aczél és korunk. Budapest: Sík Kiadó.
- Standeisky, Éva 1996: Az írók és a hatalom 1956-63. Budapest: 1956-os Intézet.
- Suomen kansalliskirjallisuus. VIII. Toim. E. N. Setälä et al. Helsinki: Otava 1932.
- Thompson, John B. 1990: Ideology and Modern Culture. Oxford Stanford, CA Polity Stanford University Press.